

A Palladion Műhely és az Ókor szerkesztősége 2023 végén közös rovatot indított „Dualis” címmel, amely minden alkalommal két változatban és két helyen, a Palladion honlapján (palladion.hu) és az Ókor hasábjain jelenik meg. A rovat célja, hogy az ókori művészetet és tudományos feldolgozásának eredményeit változatos eszközökkel és formában hozza közel a mai befogadóhoz. A „Dualis”-ban szereplő műtárgyak lehetőség szerint megjelennek a folyóirat színes borítóján és a Palladion honlapján is.

Endreffy Kata egyiptológus, a Palladion Műhely munkatársa. Kutatási területe a graeco-egyiptomi művészet.

Legutóbbi írása az Ókorban: *Festett múmiaportrék a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményében* (Nagy Árpád Miklóssal, 2021/1).

## Neilos és Hápi találkozója „Dualité du style” – másként

Endreffy Kata

*A mi napjaink szorgos és jóleső munka, na meg végtelenül rosszul eső bosszankodások között telnek. Az utóbbi mindazok miatt van, akik munkánkat nemhogy segítenék, de akadályozzák. Ilyenek sokan vannak, de ha beleszakadnak is, akkor sem tudják meggátolni, hogy előre haladjunk, és valahogy széttörjük azokat a korlátokat, amelyek a stupid bürokraták miatt szakmánk köré vannak vonva. Higgyétek el ez a harc, amely minden nap, otthon és itt is újra kezdődik, és amely talán egész életünket végig fogja kisérni, több fáradságot okoz és jobban igénybe vesz, mint a legszenvedélyesebb munka. De nem kerülhetjük el, mert különben még annyit sem tudnánk dolgozni, amennyit tudunk. S ha a látszat szerint most minden gondtól elszakadva élvezzük a munka gyönyörűségét, akkor annál kínzóbb tudni nekünk azt, hogy ez egyáltalán nem így van, és hogy ezt rajtunk kívül csak nagyon kevesen hiszik el nekünk. Dehát azért vagyunk még voltaképpen [még] pályánk elején, hogy megvívjuk ezt a harcot, amelynek eredményeit talán utódaink fogják élvezni. Örüljétek annak, hogy Ti valóban megtehetitek lelkiismeretfurdalás nélkül a porondról való visszavonulás és a nyugodt szemlélődés lépéseit, és tegyétek is meg. Nagy és becsületes munka áll mögöttetek, most már egy kicsit éreztétek jól magatokat egészen zavartalanul.*

Castiglione László  
Kairó, 1959. IX. 29.<sup>1</sup>

A fenti sorokat Castiglione László harminckét évesen írta haza arról az egy éves tanulmányútról, amelyet felesége, Varga Edith, valamint Kákósy László társaságában töltött Egyiptomban 1959/60 során (1. kép). A levél keletkezésekor már fél éve kint dolgoztak, rendkívül szerény anyagi körülmények között, a legnagyobb bosszúságot azonban nem is annyira a pénz hiánya, mint inkább a mindennapi ügyek intézése körüli állandó hercehurca jelentette, egyiptomi és magyar részről egyaránt. Az utolsó mondatokat tanár szüleihez intézi: a porondról való visszavonulás és a nyugodt szemlélődés, amelyet jól megérdemelt osztályrészükkül kíván – az, hogy egy kicsit „egészen zavartalanul” jól érezzék magukat –, neki valószínűleg soha nem adatott meg. Negyven évvel ezelőtt halt meg, mindössze 56 évesen – ez az írás egy olyan szobrocscsa értelmezésével tiszteleg az emléke előtt, amelynek alapos feldolgozására már nem maradt ereje és ideje.

A szóban forgó terrakottaszobrot Castiglione László ezen az egyiptomi tanulmányúton vásárolta saját gyűjteménye számára egy kairói műkereskedésben 1959-ben vagy 1960 elején, majd közel két évtizeddel később publikálta néhány sorban a *Szépművészeti Múzeum Közleményeiben*.<sup>2</sup> Mint műgyűjteményének sok más darabján is látszik, biztos szemmel választott: olyan tárgyakat keresett, amelyek valamilyen szempontból különlegesek, egyediek, s amelyek tanulmányozásában új kutatási lehetőségeket sejtett.<sup>3</sup> Írásaiban jellemzően valamilyen tárgyi vagy szöveges forrásból indult ki, s ezek részletekbe menő, alapos elemzése révén jutott el átfogó megfigyelések megfogalmazásáig.<sup>4</sup>



1. kép. Castiglione László az alexandriai Serapeumban, 1959  
© Castiglione László Ókori Alapítvány

A töredékes terrakotta szobrocška (2–3. kép és a hátsó borító belső oldalán) a Nílus folyót megszemélyesítő Neilost ábrázolja. Neilos a folyamisteneknek a görög-római művészetben megszokott ikonográfiai szkhémájában jelenik meg, fedetlen felsőtestű, hosszú hajú, szakállas férfialakként, aki félig fekvő tartásban a bal könyökére támaszkodik. Alsótestét, amely deréktól lefelé letörött, egykor köpeny borította, amelynek csavartmintás szegélye és redői a bemélyítéssel jelzett köldök alatt, valamint a bal karon is kivehetők. Az alak fejét koszorú és két rügyből álló lótuszkorona díszíti, hosszú haja hátul kis kontyban van összefogva. Bal kezében gyümölcsökkel teli bő-

ségszaru látható, hiányzó jobbkezeben egykor kalászköteget vagy nádszálakat tarthatott.

A szobrocška különlegesnek számít a graeco-egyiptomi terrakották körében, jól ismert párhuzamait nem ebben a korpuszban, hanem részben érméken és mozaikokon, elsősorban pedig nagyszobrászati emlékek között találjuk;<sup>5</sup> legközelebb egy szintén egyiptomi lelőhelyű kisebb méretű márványszobor áll hozzá, amelyen Neilos bal könyökével vízilóra támaszkodik, kezében pedig talán *rhyton* tart (4. kép).<sup>6</sup> A Vatikáni Múzeum több mint három méteres márvány Nílus-szobra, amely egykor Isis istennő legnagyobb római templomát díszítette, az istenség alexandriai kultuszszobra nyomán készülhetett.<sup>7</sup> A vatikáni szoborhoz hasonló monumentális Nílus-szobrot, amelyet az áradás ideális mértékét, tizenhat könyököt jelképező tizenhat gyermek vesz körül, idősebb

Plinius is említ *Természetrájában*: a Vespasianus császár által a római Béke templomában felállított szobor a szerző szerint aetiopiai *basanités*ből készült, amely színében és keménységében is a vashoz hasonlít.<sup>8</sup>

Ezt a követ idézheti a fényes szürkésfeketére égetett budapesti szobrocška színe is, egyúttal pedig utal a Nílus termékeny iszapjára, amelyről Egyiptom a nevét kapta: *Kemet* – „fekete föld”. A folyó éltető aspektusa nemcsak a szobor sötét színében, illetve az ábrázolt isten kezében tartott bőségszaruban van jelen, hanem különleges, egyedi vonásában is: a fedetlen felsőtesten kirajzolódó, hangsúlyosan megereszkedett, csüngő mel-



2–3. kép. Nílus-isten terrakotta szobrocškája, Kr. e. 1. század © Castiglione László Ókori Alapítvány



4. kép. Neilos márványszobra, Kr. e. 2. század © Landesmuseum Württemberg, Stuttgart / H. Zwietasch [CC BY-SA]



5. kép. Térdeplő Hápi bronzszobra, Kr. e. 7–4. század. Musée du Louvre, E 4874 © 1994 GrandPalaisRmn (Musée du Louvre) / Hervé Lewandowski

lek megjelenítésében, amely Neilos mellett Hápihoz, az áradó Nílus egyiptomi istenéhez is köti az alakot.

Az egyiptomiak alapvetően férfinak tartották – és ábrázolták – Hápit (5. kép és a címlap belső oldalán), a csüngő mell mégis az isten kettős természetére, illetve az egyiptomiakra oly jellemző duális gondolkodási struktúrára utal: a folyó nem férfi vagy nő, illetve külön-külön férfi és nő, hanem mindkettő: alakját a termékenység férfi és női aspektusa együtt teszi teljessé.<sup>9</sup> Az egyiptomiak az áradást nem csupán Hápival – és természetesen Osirisszal – kapcsolták össze, hanem Isisszel: bár a víz maga volt Osiris, a folyó minden évben bekövetkező kiáradását a férjét és fivérét sirató istennő könnyeinek is tulajdonították.<sup>10</sup> A klasszikus egyiptomi panteon más tagjaival ellentétben Hápi nem alkotott isteni családot, nem ismerjük hitvesét. Csupán a római császárkor idején tűnik fel – immár Neilos párjaként – Euthénia, akit az előbbihez hasonlóan sokszor félig fekvő tartásban, kezében bőségszaruval vagy tállal ábrázoltak, Isis istennő alakját idéző ruhában és hajviselettel.<sup>11</sup>

Castiglione László egyik legtöbbet idézett írása, amelyet nagyon fiatalon, már az egyiptomi tanulmányutát követő évben közzétett, a császárkori egyiptomi sírművészet kettős stílusát elemzi: olyan alkotásokat, amelyeken egyes alakok „egyiptomi”, míg mások „görög-római” stílusban jelennek meg – a „stílus” fogalmának legtágabb értelmében.<sup>12</sup> Castiglione itt kizárólag funerális kontextusban vizsgálja a graeco-egyiptomi „kettős stílust”, és arra a következtetésre jut, hogy míg az elhunytak valós szférához köthető ábrázolásai jellemzően a művészetben uralkodóvá váló görög-római stílust követik, a túlvilághoz kötődő jelenetek és istenek ábrázolása szigorúan ragaszkodik az egyiptomi hagyományokhoz.

A Nílus-szobrocška, amelyet gyűjteményébe választott, éppen erre a szigorú hagyományörzésre cáfol rá a késő-ptolemaida, illetve császárkori istenábrázolások tekintetében. Olyan vizuális nyelv képviselője, amely egyetlen alakban képes ötvözni az egyiptomi, illetve a görög-római kánon elemeit: míg a szobor színe, a lótuszkorona és a csüngő mell az előbbi, a testtartás, a ruha- és hajviselet, illetve a bőségszaru az utóbbi körrel köti össze. Ugyanilyen vizuális kétnyelvűség figyelhető meg azoknak a hellénisztikus és császárkori reliefdíszes kőtálcáknak a jeleneteiben is, amelyek szintén az 1959/60-as tanulmányút során keltették fel Castiglione László érdeklődését.<sup>13</sup>

Ezeknek a sötét színű kőből faragott, kisméretű, lapos tálcáknak az ikonográfiai programja jellemzően a Nílus éves áradásához, az ahhoz kapcsolódó megújuláshoz, illetve az egyiptomi újévi ünnepekhez köthető.<sup>14</sup> A közel százötven darabos korpuszból itt csupán azokat érdemes kiemelni, amelyeknek az értelmezése közvetlenül is kapcsolódik a Castiglione-féle Nílus-szobor ábrázolásához. A faenzai Museo Internazionale delle Ceramiche gyűjteményében őrzött töredékes darab (6. kép) szakállas férfialakját korábban tévesen Sarapisként, illetve Suchosként azonosították.<sup>15</sup> A krokodil mellett heverő, szfinxre támaszkodó, kezében bőségszarut tartó férfi azonban ebben az esetben is Neilos, míg a tálka peremére karcolt hullámvonalak a folyó vizét, a bal felső regiszterben szinte kivehetetlen kis alakok pedig az áradás tizenhat könyökét idézik. Jóval egyértelműbb Nílus-ábrázolások jelennek meg egy másik tálkán: a J. Paul Getty Museum gyűjteményének darabján



6. kép. Neilos reliefdíszes alakja szteatittálcán, római császárkor. Faenza, Museo Internazionale delle Ceramiche, AB107 © Museo Internazionale delle Ceramiche in Faenza



7. kép. Euthénia, Neilos, Thot és Isis sólyomfejű krokodil előtt szteatittálcán, római császárkor. The J. Paul Getty Museum, 83.AA.327, CC0

(7. kép) a folyóból kiemelkedő Neiloshoz Euthénia közelít, aki egyik kezében kalászt tart, a másikkal a vizet csavarja ki a hajából.<sup>16</sup> Nincsenek egyedül – az ősvízet jelképező téglalap alakú medence túlpertján lóuszágyon heverő sólyomfejű krokodil, előtte pedig *trigononon* játszó Isis látható: ők is a folyó áradását testesítik meg, csak egyiptomi olvasatban.

A „dualité du style” ezekben az esetekben nem abban áll, hogy a jelenet egyes szereplői tartalmi „hovatartozásuk” szerint más-más ábrázolási rendszerben mutatkoznak meg, hanem abban, hogy egyazon jelentéstartalomnak mindkét rendszerben megvan a maga kifejezőmódja, s hogy a két vizuális kánon egyetlen kompozícióban, sőt, ahogy a Nílus-szobrocska esetében látjuk, akár egyetlen alakban is találkozhat.

Castiglione László nemcsak a saját gyűjteményébe tartozó darabokkal, hanem a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményének graeco-egyiptomi terrakottáival is évtizedeken át foglalkozott. Utóbbiak katalógusának első változata el is készült, a mű azonban soha nem jelent meg: az egyetlen kézirat a szerző halála után többé nem volt fellelhető.<sup>17</sup> Ez a rövid írás csupán egy darabot emel ki a magángyűjteményébe tartozó – és feldolgozásra váró – műtárgyak közül, és csupán egy lépést tesz annak további értelmezése felé. A „harc”, amely hatvanöt évvel ezelőtt megkeserítette Castiglione László egyiptomi útját, s amelynek béklyójától később sem tudott szabadulni, keveset változott a halála óta eltelt negyven esztendőben: a küzdelem jobbára ugyanúgy magányos, ellensúlyozni pedig talán csak párbeszéddel lehet – korok, kutatók és kutatónemzedékek, élők és holtak között egyaránt.

## Jegyzetek

- 1 Castiglione László és Varga Edith 1959 áprilisa és novembere között Egyiptomból hazairrott leveleinek másolata Varga Edith (1931–2020) hagyatékában maradt fenn; az iratokat a Palladion Műhely őrzi. A levélrészletet változtatások nélkül közöljük. Az idézet és a műtárgyfotó közlésének engedélyéért a Castiglione László Ókori Alapítványt illeti köszönet. Az írás az Alapítvány támogatásával jelenik meg.
- 2 Castiglione 1978, 140, 9. sz., 12. kép. A töredékes szobrocska magassága 7,4 cm, hossza 7,5 cm, szélessége 2,9 cm. Két formában mintázták (az illesztés jól látszik a fejtető és a váll vonalában), belül üreges, az agyagot fényes sötétszürkére égették.
- 3 Ugyanez igaz a Szépművészeti Múzeum számára megvásárolt darabokra is. A vásárlás körülményeiről lásd Nagy 2013, 162.
- 4 Szilágyi 1984, 286. Ennek az írásnak nem tiszte Castiglione László életének és munkásságának átfogó méltatása, ehhez lásd elsősorban Szilágyi János György és Török László megemlékezéseit 1984-ből, valamint Nagy Árpád Miklós későbbi összegzését (2013, 168–169).
- 5 Jentel 1992.
- 6 Landesmuseum Württemberg, 1.27; Hermupolis Magnából, Kr. e. 2. század, 18,5 × 26,8 × 9,5 cm.
- 7 Museo Vaticano, MV.2300.0.0, Kr. u. 1. század vége, 165 × 310 × 147 cm. A szkémát követő kisebb méretű császárkori márványszobor a Musée du Louvre gyűjteményében: MR 307, Ma 4579; Kr. u. 2–3. század, 59 × 54,5 × 23 cm; az alexandriai Görög-Római Múzeumban: 29448; Alexandriából, Kr. u. 2. század, 43 × 60 × 12 cm.
- 8 Idősebb Plinius: *Természetrész* XXXVII. 11, a szobor nem maradt fenn. Pausanias ugyancsak arról ír, hogy a Nílus szobrai – más folyamistenek ábrázolásaitól eltérően – fekete színű kőből faragták (Pausanias: *Görögország leírása* VIII. 24, 12).
- 9 Egyiptomban ez az androgün jelleg a teremtőistenek sajátja, az esznai templom hüposztül csarnokának egyik oszlopán például Néithet nemcsak az anyák anyjának, hanem az atyák atyjának, illetve minden isten atyjának és anyjának is nevezik (Esna III, 247A: Sauneron 1968 [2012<sup>3</sup>], 125).
- 10 Pausanias: *Görögország leírása* X. 32, 18; a kapcsolat egyiptomi gyökereihez lásd Derchain 1970.

- 11 A fekvő Euthénia egy Kr. u. 1. századi festett vásznon: Metropolitan Museum of Art, 1984.178, Akhmimból; márványszobra nyolc gyermekkel az áradás feléhez való hozzájárulásként: Alexandria, Görög-Római Múzeum 24124, Kr. u. 2. század. Neilos és Euthénia viszonyáról bővebben lásd Kákosy 1982, Euthénia ikonográfiájához: Jentel 1988.
- 12 Castiglione 1961; értő kritikáját lásd Riggs 2002, 96 és Riggs 2005, 7–8, stílus helyett az „ábrázolási rendszer” fogalmát javasolva, illetve Venit 2016, elsősorban 148 és 170.
- 13 Az út során két darabot is vásárolt ebből az akkor még szinte teljesen ismeretlen tárgycsoportból, egyet a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteménye számára a sólyomfejű Hórusz és Isis-Hathor ábrázolásával (60.11.A), egyet pedig a saját gyűjteményébe a ló-tuszvirágban ülő Harpokratés alakjával (Varga Edith halála után ez a darab is a Szépművészeti Múzeumba került, leltári száma 2022.1.A).
- 14 A teljes korpusz katalógusa és összegző értelmezése legutóbb: Endreffy 2020.
- 15 Faenza, Museo Internazionale delle Ceramiche, AB107. Római császárkor, szteatit, 8,3 × 6,8 cm. Endreffy 2020, 233, 243, 34. sz. Értelmezése Sarapisként: Tran tam Tinh 1970, 71, 3. j.; Kater-Sibbes 1973, 110, 595. sz.; Budischovsky 1977, 74, XII, 2. sz.; Suchosként: Parlasca 1983, 156–157, 67. j.
- 16 The J. Paul Getty Museum, 83.AA.327. Római császárkor, szteatit, átmérő: 14,9 cm. Endreffy 2020, 233, 255, 98. sz. további irodalommal.
- 17 Lásd Szilágyi (Török 1993, 10–11). A kézirat Varga Edith hagyatékának rendezésekor sem került elő.

## Bibliográfia

- Budischovsky, M.-C. 1977. *La diffusion des cultes isiaques autour de la Mer Adriatique*, I. *Inscriptions et monuments*. ÉPRO 61. Leiden.
- Castiglione L. 1961. „Dualité du style dans l’art sépulcral égyptien à l’époque romaine”: *Acta Antiqua* 9 (1961), 209–230.
- Castiglione L. 1978. „Neilos perszonifikációja”: Castiglione L. – Szentlélek T. – Szilágyi J. Gy.: „Antik művészet a debreceni Déri Múzeumból és más magyar gyűjteményekből”: *A Szépművészeti Múzeum Közleményei* 50, 135–151 (= L. Castiglione, „La personification du Nil”: L. Castiglione – T. Szentlélek – J-G. Szilágyi: „Art antique au Musée Déri de Debrecen et dans d’autres collections hongroises”: *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 50, 3–34).
- Derchain, Ph. 1970. „Les pleurs d’Isis et la crue du Nil”: *Chronique d’Égypte* 45, 282–284.
- Endreffy K. 2020. „Stone Paterae with Decoration in Relief from Graeco-Roman Egypt: An Iconographical Approach”: Bricault, L. – Veymiers, R (szerk.): *Bibliotheca Isiaca, IV*. Bordeaux, 227–306.
- Jentel, M-O. 1988. „Euthenia”: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)* IV.1. Zürich–München, 120–124.
- Jentel, M-O. 1992. „Neilos”: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)* VI.1. Zürich–München, 720–726.
- Kákosy L. 1982. „The Nile, Euthenia, and the Nymphs”: *Journal of Egyptian Antiquities* 68, 290–298.
- Kater-Sibbes, G. J. F. 1973. *Preliminary Catalogue of Sarapis Monuments*. Leiden.
- Nagy Á. M. 2013. *Classica Hungarica. A Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményének első évszázada (1908–2008)*. Budapest.
- Parlasca, K. 1983. „Griechisch-römische Steinschälchen aus Ägypten, mit einem Exkurs von Michael Pfrommer”: Grimm, G. – Heinen, H. – Winter, E (szerk.): *Das römischbyzantinische Ägypten. Akten des internationalen Symposiums (Trier, 26.–30. September 1978)*. Aegyptica Treverensa. Trierer Studien zum Griechisch-Römischen Ägypten 2. Mainz. 151–160.
- Riggs, Ch. 2002. „Facing the Dead: Recent Research on the Funerary Art of Ptolemaic and Roman Egypt”: *American Journal of Archaeology* 106/1, 85–101.
- Riggs, Ch. 2005. *The Beautiful Burial in Roman Egypt. Art, Identity, and Funerary Religion*. Oxford.
- Sauneron, S. 1968 [2012<sup>3</sup>]. *Le Temple d’Esna (Esna III, N<sup>os</sup> 194–398)*. Kairó.
- Szilágyi J. Gy. 1984. „Castiglione László (1927–1984)”: *Antik Tanulmányok* 31, 285–289.
- Török L. 1984. „Castiglione László 1927–1984”: *Archeológiai értesítő* 111, 250–252.
- Török L. 1993. *Hellenistic and Roman Terracottas from Egypt*. Bibliotheca Archaeologica 15. Róma.
- Tran tam Tinh, V. 1970. „Isis et Sérapis se regardant”: *Revue Archéologique* 1, 55–80.
- Venit, M. S. 2016. *Visualising the Afterlife in the Tombs of Graeco-Roman Egypt*. Cambridge.